

ФІЛОЛОГІЯ

УДК 821.161.2-3.09

DOI <https://doi.org/10.52726/as.humanities/2021.1.1>

П. В. БІЛОУС

доктор філологічних наук, професор,
професор кафедри філології,

Комунальний заклад вищої освіти «Луцький педагогічний коледж»

Волинської обласної ради, м. Луцьк, Україна

Електронна пошта: bpv1953@ukr.net

<http://orcid.org/0000-0001-7487-6230>

ХУДОЖНІ ФОРМИ ВИРАЖЕННЯ ЕМОЦІЙНОГО СТАНУ В УКРАЇНСЬКІЙ СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

У статті визначаються і кваліфікуються художні форми вираження емоційного стану в українській середньовічній літературі (XI–XV ст.). Специфіка вияву і вираження емоцій чи емоційного стану у творах української літератури середньовічної доби полягає в тому, що автори скупі на емоції, рідко вдаються до зображення емоційних станів, що можна пояснити християнською стриманістю і своєрідністю панівних на той час стилів і жанрів. Аналіз літературних пам'яток дає підстави та аргументи для того, щоб виділити декілька форм емоційного стану. *Медитація* як форма внутрішнього мовлення представлена у літописах (молитви князя Володимира, його синів Бориса і Гліба), у повчаннях та проповідях Феодосія Печерського, Серапіона, Кирила Турівського. *Пафосом, патетичним* стилем сповнена рання літературна пам'ятка «Пам'ять і похвала» монаха Якова (XI ст.), у якій прославляється князь Володимир, котрий охрестив Русь. До подібної похвали князю Володимиру вдається й митрополит Іларіон у «Слові про Закон та Благодать». Патетичний стиль тут досягається завдяки риторичним прийомам. У цілому патетичним видається «Слово про Ігорів похід» невідомого автора. *Екзальтація* у творах українського Середньовіччя досягається у молитвах, коли навіть традиційні фрази набувають емоційного вираження, а стилістично оформлене мовлення створює ефект потужного вияву почуттів. Одне з релігійних почуттів – *зворушення* – передавалося у житіях, проповідях, повчаннях та хоженіях. У давньоукраїнських пам'ятках відстежуються такі форми емоційного стану, як *страх* Божий, *любов* (до Господа і ближнього), *віра* (християнська). В українській середньовічній літературі відображено найголовніші емоційні стани людини, які передають релігійні почуття і прагнення. Це спростовує традиційну думку про те, що Середньовіччя було похмурим, темним, відірваним від життя і від емоційної сфери людини. Середньовічні письменники зображували людину у її життєвих ситуаціях, здатних викликати певні емоції, які мали специфічне забарвлення, відповідали панівним на ту пору ідеологічним орієнтирам.

Ключові слова: емоція, медитація, пафос, патетика, екзальтація, зворушення, віра, любов.

Вступ. Художня творчість за своєю природою є емоційною – як у сенсі самоздійснення, так в потенційному впливі на реципієнта. Проте вона не є способом «кодування емоцій». Письменник намагається викликати, спровокувати своїм твором певні емоції, навіть не називаючи їх. Він шукає відповідну художню форму їх вираження, розраховуючи вплинути на свідомість чи підсвідомість читача, торкнутися найтонших і найглибших емоцій. Емоційний заряд у художньому творі покликаний не передавати людські почуття, а збуджувати їх у читача.

Аналіз попередніх досліджень. Спроби класифікувати емоції, які проявляють себе у процесі художньої творчості, знаходимо ще

в античні часи (Арістотель, Горацій). Ґрунтовну класифікацію естетичних переживань зробив на початку XVIII ст. професор Києво-Могилянської академії Феофан Прокопович (1681–1736) у праці «Про риторичне мистецтво» (книга п'ята – «Про розгляд почуттів»). Вбачаючи першопричину емоцій у божественній волі, він вважав їх основним джерелом любові, яка дає початок усьому: «Коли розглянемо особливості почуття любові, легко пізнаємо види почуттів. Є дві властивості любові: бажати добра і не бажати зла <...> Коли користуємося першою властивістю любові, то ми любимо, прагнемо, надіємося, радіємо з того, що, здається, веде до певних речей; коли

ж другою – то ми відвертаємось, гніваємось, обурюємось, боїмося, співчуваємо, соромимось, втрачаємо надію, відчуваємо біль. Перший клас почуттів: любов, прагнення, занепокоєння, або тривога, надія чи впевненість, задоволення, або втіха, або радість. Другий клас: ненависть, страх, розпач, гнів, обурення, смуток, сором, співчуття» [Прокопович : 292].

Залежно від тривалості та інтенсивності почуття поділяють на *настрої* (відносно стійкі психологічні стани, що впродовж певного часу емоційно забарвлюють психічне життя людини), *пристрасті* (стійкі, глибокі, сильні почуття, які домінують над усіма іншими спонуками і визначають спрямованість думок і вчинків людини) та *афекти* (сильні короточасні нервові збудження, що супроводжуються втратою вольового контролю над власними діями і бурхливим вираженням емоцій).

Специфіка вияву і вираження емоцій чи емоційного стану у творах української літератури середньовічної доби полягає в тому, що автори скупі на емоції, рідко вдаються до зображення емоційних станів як власних, так і чужих (персонажів), що зумовлене переважанням раціонального стилю і християнської стриманості, а також своєрідністю окремих жанрів.

Оскільки **метою** статті є аналіз форм зображення емоційних станів у середньовічних творах XI–XIII ст., то слід зосередитися на їхньому означенні та кваліфікації.

Медитація (молитва). Медитація – форма «внутрішнього мовлення», яка виникла в давні часи і мала на меті «розмову з богом». Психологічно медитатор припускав наявність *Іншого*, з яким і необхідно вести розмову, аби зрозуміти *Себе*. То була потреба, яка й зумовила зародження таких словесних жанрів, як замовляння, молитва, гімн-прославляння. Медитування – то розмова з божеством, яка за змістом є прагматичною, а за формою – емоційно-експресивною, бо засновується на осягненні власних відчуттів шляхом внутрішньої концентрації, зосередженості.

Досвід медитації притаманний не лише світовим релігіям, а й літературі, яка за формою і способом художнього мислення багато в чому має медитативний характер, зокрема і в молитві. Східна патристична традиція виходить із того, що в акті молитви здійснюється вияв присут-

ності в людській істоті благодатної дії Святого Духа, який веде в молитві людську душу, формує стан молитовного піднесення.

Чи не вперше молитву як форму емоційного переживання використано у «Повісті минулих літ». Після того, як Володимир звелів охрестити киян, він уже сам промовляє молитву: «Володиміръ же *радъ бывъ* (курсив мій. – П.Б.), яко позна Бога самъ и людие его, и возрѣвъ на небо и рѣче: «Боже великый, створивый небо и землю! Призри на новыя люди своя, вдай же имъ, Господи, увѣдити тебе, истеньнаго Бога, якоже увидиша страны крестьяньскыя; и утверди у нихъ вѣру правую и несъвратну; мнѣ помози, Господи, на супротивнаго врага, да надѣюся на тя и на твою державу, побѣжаю козни его» [Золоте слово, т. 1 : 593].

Сказані князем слова можна віднести до «авторської» молитви, оскільки вона відображає конкретну ситуацію, яка склалася у перші дні хрещення Русі. Водночас у цьому монолозі є традиційні для християнської молитви стилістичні топоси: звертання «Боже великий», «Господи», звороти «істинний Бог», «віра правдивая», «зглянься надлюдьми своїми», «поможи, Господи», «сподіваюся на Тебе» тощо. Власне, ці стилістичні топоси відображають емоційний стан князя. Натяк на «супротивнаго врага», очевидно, враховує труднощі в охрещенні Русі, яка до того всуціль була язичницькою, тож можна припустити, що Володимир має на увазі носіїв поганських вірувань, які противляться новій вірі, влаштовують для справи князя всілякі «козни». Князь же виражає у молитві емоційно увиражену переконаність, що ті «козни» він перемагатиме з Божою допомогою.

Не канонічні, а саме «авторські» молитви з використанням традиційних символів і стилістичних фігур подаються в оповіді про вбивство Бориса і Гліба. Майбутніх святих зображено як екзальтованих віруючих, котрі з великою гідністю дотримуються християнської моралі, демонструють покірність долі і щире смирення. Час їхньої молитви настає у кульмінаційний момент життя, коли вони дізнаються про смерть батька – князя Володимира, після чого постають перед реальною загрозою бути зведеними зі світу. У цій оповіді Борис та Гліб почергово, відповідно до композиційних особливостей сказання, виголошують свої молитви, звер-

нуті до Господа. Борис, ще не побачивши своїх убивць, «поюща заутренною», нарікаючи на примноження своїх ворогів. «Господи! – каже він, – Услыши молитву мою, и не вниди в судъ с рабомъ твоимъ, яко не оправдится предъ тобою всякъ живы, яко погна врагъ душу мою <...> Боже мой, на тя уповахъ, и спаси мя отъ всихъ гонящихъ избави мя» [Золоте слово, т. 1 : 612]. Молитву Борис поєднує зі співанням псалмів та канонів, неодмінно тримаючи перед очима ікону Спасителя, до якого звертається з наміром полегшити свої страждання.

Гліб, почувши про смерть батька і брата, також вдається до молитви, («нача молитися со слезами»), для якої характерна емоційна наснаженість, що досягається частим вживанням таких стилістичних фігур, як звертання, риторичні запитання, вигуки: «Увы мнѣ, Господи! Луче бы мнѣ умерети с братомъ, нежели жити въ свѣтѣ семь прелестнемъ; аще бо быхъ видѣлъ, брате, лице твоє ангелское, умерлъ быхъ с тобою. Нынѣ же что ради остахъ азъ единъ? Кде суть словеса твоя, яже глаголяше ко мнѣ, брате мой любимый? Нынѣ уже не услышу тихаго твоего наказания. Да аще еси получилъ дерзновение у Бога, молися о мнѣ, да и азъ быхъ ту же приялъ смерть; луче бы ми с тобою умерети, нежели въ свѣтѣ семь прельстнемъ жити» [Золоте слово, т. 1 : 615]. Ця молитва за своєю стилістикою і сентиментально драматичним надривом більше нагадує фольклорне голосіння, а це наводить на думку про те, літописець, вкладаючи цю молитву в уста Гліба, орієнтувався і на народнопоетичні зразки, які згодилися тут для емоційного підсилення оповіді.

У розповіді про трагічні події, пов'язані з Борисом і Глібом, молитва використовується як своєрідний літературний прийом для психологізації історичних персонажів, тобто як засіб увиразнення образу, розкриття внутрішніх рефлексій людини, котра опинилася на межі буття і небуття, але вірить у непомильність свого духовного і морального вибору, виявляє на цій межі християнське смирення.

Пафос, патетика. Слово «пафос» із грецької мови означає такі емоційні поняття, як «почуття», «пристрасть», а синонімом до нього є «патетика» (з грецької мови – «чутливий», «пристрасний».

Пафосом, патетичним стилем сповнена рання літературна пам'ятка «Пам'ять і похвала» монаха Якова (XI ст.), у якій восхваляється князь Володимир, котрий охрестив Русь. Піднесена тональність твору досягається за рахунок символічної образності та стильової організації тексту. Так, наприклад, сказано про заслуги Володимира: «Всю землю Русьскую и грады вся украси святыми церквами, отвержесе всея діаволя лѣсти и приїде отъ тмы діаволя на свѣтъ с чяды своими, приїде къ Богу крещеніє пріимъ и всю землю Русьскую исторже изъ усть діаволѣ и к Богу приведе и къ свѣту истинному» [Золоте слово, т. 1 : 255]. Пафосне звучання написаного досягається і завдяки уведенню у текст риторичний звертань та вигуків: «О блаженный и преблаженный княже Володимере, благовѣрне и христоролюбиве и страннолюбче, мзда твоя многа зѣло предъ Богомъ <...> О блаженный княже Володимерю, бысть апостоль въ князехъ, всю землю Русьскую приведе к Богу святымъ крещеніемъ и научи люди кланятися, славити и пѣти Отца и Сына и Святаго Духа <...> Възрадоваша же ся аггельстїи чини, агнѣци чистїи; нынѣ радуются вѣрнїи, и вѣспѣша и восхвалиша, акы младеньцы ієврѣстїи с вѣтвми усѣтоша Христа» [Золоте слово, т. 1 : 256–257]. У наведеній цитаті автор проявляє не лише риторичне мистецтво патетичного письма, а й зображує емоційний стан (радість) тих, хто прийняв християнство, вдаючись до алюзії з Євангелія, зокрема до епізоду, коли Христос увійшов до Єрусалиму, а мешканці з радістю зустрічали його помахом пальмових гілок та збудженим гомоном.

До подібної похвали князю Володимирю вдається й митрополит Іларіон у «Слові про Закон та Благодать». Патетичний стиль тут досягається також завдяки риторичним прийомам – на цей раз за допомогою риторичних запитань: «Како възиска Христа? Како предася ему? Повѣждь учителю наш! Откуда ти припахну воня Святого Духа? Откуда испи памяти будущая жизни сладкую чашу? Откуда вькуси и видѣ яко благъ Господь». І хоч запитання риторичні, автор відповідає на них, увиразнюючи емоційне тло сказанного: «Ини видѣвше его не вероваша, ты же не видѣвъ вѣрова, по истинѣ бысть на тебѣ блаженство Господа Иисуса» [Золоте слово, т. 1 : 299]. Порівню-

ючи Володимира з імператором Костянтином, який проголосив християнство офіційною релігією Візантії, Іларіон не цурається й окличних речень, підсилюючи емоційний пафос похвали руському князю: «Подобниче Коньстантина! Равноумие, равнохристорлюбче, равно честителю служителем Єго!» [Золоте слово, т. 1 : 302].

Уявно звертаючись до Володимира, Іларіон урочисто зображує торжество християнства на Русі, передаючи й свою авторську емоцію. Для цього він оперує звертаннями, виразними метафорами, яскравими епітетами, ритмічними повторами, вибудовуючи фразу так, щоб вона виражала ту авторську емоцію: «Виждь же и градъ величствомъ сіающъ. Виждь церкви цветущи. Виждь град иконами святыми освѣщаємъ и блистающеса, и тіміаномъ обухаємъ, и хвалами и божественами и пѣнни святыми оглашаємъ» [Золоте слово, т. 1 : 305].

У проповідях середньовічної пори трапляється й викривальний пафос, зокрема у тому разі, коли йдеться про людські гріхи або (відповідно до соціальної ситуації) про уникання руських людей нової релігії. Бачимо це в проповідника XIII ст. Серапіона. Як християнин і релігійний наставник Серапіон передусім переймається «гріхами» своїх сучасників, котрі, як і раніше, дотримуються старих звичаїв та обрядів: «Велику печаль у серці своєму ношу через вас, діти мої, тому що зовсім, як бачу, не відвернулися ви від справ непотрібних. Не так сумує мати, бачачи дітей своїх, що страждають, як я, грішний отець ваш, бачачи вас, що страждають від справ беззаконних» [Золоте слово, т. 2 : 180] (*тут і далі переклад О. Сліпушко*). У розумінні проповідника, ті «справи беззаконні» – «мерзенність», до якої віднесено «розбійництво», «лихварство», «ненависть», «перелюб», «лихослів'я і пияцтво».

Драматизуючи свої переживання за «гріхи людські», автор за допомогою стилістичних засобів нагнітає напруженість почуттів, ставлячи такі риторичні запитання, які відображають особисте ставлення до «гріхів»: «Як же я втішуся, бачачи вас від Бога відлученими? Чому я порадуюся?»; «До кого йдемо, до кого прямуємо, відходячи від життя земного? Чому не думаємо, що чекає на нас, якщо ведемо таке життя?» Часом ці запитання починають набувати соціально-історичного забарвлення, і тоді

автор трактує нещасне суспільне становище сучасників як наслідок «гріховодства».

У цілому патетичним видається «Слово про Ігорів похід» невідомого автора. Патетично звучать ліризовані чи героїзовані рядки цього твору. Наприклад, Ігор не зважає на попереджувальні знаки сонячного затемнення, він з пафосом вигукує, виражаючи тим самим свій емоційний стан: «Братіє и дружино! Луце жъ бы потяту бытии, неже полонену быти. А всядем, братіє, на свои бръзья комони да позрим синего Дону»; «Хощу бо, – рече, – копіє приломити конць поля половецкаго; съ вами, русици, хощу главу свою приложити, а любо испити шелоном Дону!» [Золоте слово, т. 2 : 360]. Пафосний стиль тут підсилено оригінальними образами, зокрема виразними метоніміями, ритмікою, яка надає фразі гнучкості і рішучості. Патетично звучить і рефрен: «О Руская землѣ, уже за шеломянемъ еси!».

Піднесено, образно змальовано стан туги, відчуття горя, яке впало на Русь після поразки Ігоревого війська: «А вьстона бо, братіє, Кієвь тугою, а Чениговъ напастьми. Тоска розлягся по Русской земли, печаль жирна тече средь земли Рускыи» [Золоте слово, т. 2 : 370].

Патетично звучить промова («золоте слово») київського князя Святослава, оскільки побудована вона як риторичний текст, що рясніє звертаннями, звинуваченнями, які відображають емоційний стан князя, його почуття, викликані розбратом, князівськими міжусобицями на Русі, що завдають їй горя. Завдяки ліричному началу, замовляння Ярославни також пафосне, бо сповнене особистісними почуттями, щирою перейнятістю долею чоловіка Ігоря, любов'ю і співчуттям, самовідданістю. Прафосною є і кінцівка «Слова», яку традиційно називають славословієм: «Солнце свѣтитса на небесѣ – Игорьь князь вь Рускои земли, дѣвици поют на Дунаи, вьютса голоси чрезь море до Кієва» [Золоте слово, т. 2 : 390].

Екзальтація. Серед релігійних почуттів особливе місце займає екзальтація (лат. *exaltatio* – піднесено-збуджений стан, надмірна захопленість). Яків Монах, звеличуючи князя Володимира як хрестителя Русі вкладає в його уста монолог, який князь вимовив «в радости и съ смиреніємъ сердца»: «Господи, Владыко благый! Помянул мя еси и привел мя еси на

світъ и познахъ Тя, всея твари творца. Слава Ти, Боже всѣхъ, Отче Господа Бога нашего Исуca Христа, слава ти съ Сыномъ и Святымъ Духом, сице мя помиловалъ <...> Аки звѣрбяхъ, многа зла творяхъ въ поганствѣ и живяхъ аки скотина, но Ты мя укроти и наказа своєю благодатью. Слава Ти, Боже, въ Троици славимый. Помилуй мя, настави мя на путь Твой и научи мя творити волю Твою, яко Ты еси Богъ мой» [Золоте слово, т. 1 : 260–261]. У цьому фрагменті, змодельованого автором монологу, використовуються традиційні кліше (зокрема у звертанні до Бога та прославленні Його), однак екзальтація досягається передусім стилістичною побудовою фрази, своєрідними повторами: «помилуй мя», «настави мя», «научи мя», що індивідуалізує мовлення, надає йому певної ритміки, напруженості, особистісного самовираження.

Найчастіше у творах українського Середньовіччя екзальтація досягається у молитвах (медитаціях), коли навіть традиційні фрази набувають емоційного вираження, а стилістично оформлене мовлення створює ефект потужного вияву почуттів, як це, наприклад, бачимо, у «Слові про Закон та Благодать» Іларіона: «Єдинъ святъ, єдинъ Господь Иисус Христос въ славу Божю Отцю. Христос побѣди, Христос одолѣ, Христос въцарися, Христос прославися. Великъ еси, Господи, и чюдна дѣла Твоа, Боже наш, слава Тебѣ» [Золоте слово, т. 1 : 298].

Екзальтація проявляється не лише у молитві, а й у емоційному зверненні пастиря до своєї пастви, як це демонструє Феодосій Печерський у своїх повчальних словах: «Та молю вас, чада мої любі, брати й отці, встанемо від сну лінощів, і не опечалимо Святого Духа, прийдемо, поклонимось і припадемо до Нього, і розплачемося перед Господом, що сотворив нас, і зустрінемо лице Його каяттям і псалмами кликнемо до Нього, і просімо, щоб прийняв тут, і стукаймо, щоб відкрив нам, і сіймо сльозами, щоб радісно пожати снопи, і плачмо тут, то Царство Небесне отримаємо, і там втіху подасть нам» [Золоте слово, т. 1 : 334; *адаптація тексту І. Жиленко*]. Напруженість стану мовця проявляється як через образність, що має асоціації із текстом Святого Письма, так і через ритмічну організацію мовлення, яке є наснаженим, піднесеним, динамічним.

Екзальтованими є монологи Бориса і Гліба у їхньому житті. Ці монологи виголошені після того, як їм відкривається жахливий зміст того, що має відбутися з ними, і ці монологи звучать у присутності їхніх убивць, тому передають психологічний стан княжичів, які у смертну годину звертаються до Бога або до убивць.

У своєму передсмертному монолозі Борис звертається до Господа: «Господи, Господи, Боже все милостивий і премилостивий, слава Тобі, що сподобив мене перейти від зваби життя сього, слава Тобі, прещедрий Живодавче, що сподобив мене прийняти терпіння святих мучеників; слава Тобі, Владико, Людинолюбче, що сподобив мене прийняти хотіння серця мого! Слава Тобі, Христе, за велике милосердя, що спрямував ноги мої на путь мирний іти до Тебе неблаженно, тож доглянь із висоти святої Твоєї і побач хворість серця мого, яку я від брата свого прийняв. Господи, знай-бо, Господи мій, знай, що не противився я аж ніяк. Коли б ненависник злотворив проти мене, сховався б я од нього, але Ти, Господи, бачиш, тож суди те, що сталося між мною і братом моїм» [Золоте слово, т. 1 : 235–236; *тут і далі адаптація тексту В. Шевчука*].

Гліб звертається до своїх убивць: «Помилуйте мене, юність мою помилуйте, я буду рабом, господинове мої, помилуйте! А ви, господинове, не зітніте мене невіршого – не пожніть колосу недозрілого, який уже молоко зерна мас; не ріжте лози молодої, на якій вже плід зав'язався, – молю вас і схиляюся перед вами. Звістіть мені, яке я зло учинив вам? Хай же не жалітимусь на вас, неже ви кров мою пролити хочете, адже в руках я ваших, братіє» [Золоте слово, т. 1 : 238].

В обох монологах передано межовий стан Бориса і Гліба, відтак мовлення їхнє напружене, емоційне, вираженню чого сприяє структура тексту, пересипана звертаннями, чутливими образами, організована за принципами риторичними та ритмічними. Автору (припускають, що ним був Нестор) вдається досягти експресивного зображення княжичів через їхні монологи, коли обидва опинилися у критичній ситуації, що й призвело до екзальтованого вираження їхнього страху перед смертю і водночас радості, що умирають безневинними і безгрішними («почав молитися умиленно», «закричав плачем гірким та смутною любов'ю»).

Зворушення. Одне з релігійних почуттів – зворушення («умиленіє»), яке означає благоговійну упокореність, смирення, душевне щире співчуття, доброзичливість, благосне зворушення. Зворушення належить до чеснот християнської доброчесності, якою володіє глибоко віруюча людина. На Русі деякі ікони називали «Умыленіє» (або грецькою – Елеуса), на них було зображено Божу Матір.

В українській середньовічній літературі стан зворушення передавався зазвичай у житіях, проповідях, повчаннях та хоженнях.

У «Слові про Закон та Благодать» Іларіон не просто констатує факт постання християнської віри на Русі, а зворушливо мовить про те, як це відбулося: «Пастуси словесныхъ овецъ Христовихъ епископи, сташа прѣд святымъ олтаремъ, жертву бескверньюю възносяще попове и діякони, и весь клиросъ окрасиша и въ лѣпоту одиша святаа церкви. Апостольскаа труба и евангельскы громъ вси грады огласи, теміанъ Богу воспушенъ въздух освяти, монастыреве на горах сташа, черноризьци явишася» [Золоте слово, т. 1 : 298]. Мова автора образна, стиль розмірено-спокійний, а емоція закладена не тільки в образній структурі тексту, а й у позатекстових асоціаціях, які розгортають панорамну картину поширення та утвердження нової віри на Руській землі.

Зворушливо-емоційно висловлюється похвала князю Володимиру за те, що охрестив Русь, і в цій похвалі автор переходить до риторичних зворотів, які передають схвильованість, замишування князем-хрестителем: «Како добротѣ почюдися, крѣпости же и силѣ! Каково ти благодаріє въздадимъ, яко тобою познахомъ Господа, и льсти идольскыа избыхомъ, яко твоимъ повелѣніемъ по всеи земли твоєи Христос славится!» [Золоте слово, т. 1 : 299].

У житті Бориса і Гліба один із княжичів (Борис), дізнавшись про смерть батька, князя Володимира, «почав тілом утерпати і залився слізьми, *умиленно* кажучи: – Горе мені, отче і господине мій, до кого прийду і на кого мені дивитися? Горе мені, батьку, очей моїх сіяння і зоря лица мого! Браздо юності моєї, керівниче нерозуму мого, від кого ще я насичуся ученням та розумом! Горе мені, горе мені, що не було мене тут, світе мій, та ж не ніс краси мужества тіла твого, поховав би і в гро-

бові поклав! Я ж бо не ніс краси мужества тіла твого, не сподобився-бо цілувати доброті твоїх сивин твоїх, але, о блаженний, пом'яни мене в упокої твоїм! Серце горить, душа мені помисел гнітить, і не знаю, до кого звернутися чи до кого гірку сю печаль простерти» [Золоте слово, т. 1 : 232; *адаптація В. Яременка*]. Про емоційний стан Бориса (печаль, чутливо-скорботне, шанобливе ставлення до батька) свідчить сама організація тексту цього монологу: часті звертання, повтори (зокрема, «горе мені»), апеляція до таких понять, як «серце» і «душа», образні формули («очей моїх сіяння», «зоря лица мого», «браздо юності моєї»), які охоплюють значення родової спорідненості й авторитету батька. Автор сам вказує на характер уявного звертання княжича до вітця: «умиленно кажучи». Монолог Бориса образністю і ритмікою, особливостями звертання до покійника може нагадувати плач, голосіння, а з іншого боку, за інтимністю своєю тяжіє до молитовного мовлення. Подібним чином (аж до словесних співпадань) будує автор житія і монолог Гліба, який він промовив після того, як дізнався про батькову та Борисову смерть.

У проповіді «Слово в неділю по Великодні» Кирило Турівський зливає воедино враження від весняних пейзажів і душевне зворушення: «Нині весна красується, оживляючи земне ество, буйнії вітри, тихо повіваючи, плоди наливають, а земля, насіння напуваючи, зелену траву являє. Весна-бо ця красная віра є Христова, котра хрещенням наділяє людське ество. Буйнії же вітри, гріхотворнії помисли, що покаєнням перетворюються на добродійність, корисні плоди наливають» [Золоте слово, т. 2 : 161; *адаптація В. Шевчука*]. Милування пробудженням природи закономірно пробуджує у християнина асоціації з Великоднем, з воскресінням Христовим, і це одухотворює весь фрагмент почуттям, яке зворушує душу, викликає радісний настрій.

У «Хоженні і житті» руського ігумена Данила Паломника, попри строгий, сухий, фактографічний стиль, трапляються фрагменти, які передають емоції паломника до святих місць. Це трапляється тоді, коли паломник зазнає значних вражень від побаченого. Зокрема, одне із таких вражень – вигляд Єрусалима, до якого ватага пілігримів підійшла, подолавши довгий і важ-

кий шлях, усвідомивши, що вони досягли бажаного, омріяного, очікуваного багато днів. Отут і проявляється зворушення тих, кому відкривається з горба вид на Єрусалим: «И бывает тогда радость велика всякому христианину, видѣвше святыи градъ Иерусалимъ; и ту слезамъ пролилъ бываетъ отъ вѣрныхъ человекъ. Никто же бо можетъ не прослезитися, узрѣвъ желанную ту землю и мѣста свята вида, идѣ же Христосъ Богъ наш претрѣпѣ страсти нас ради грѣшныхъ. И идутъ вси пѣши с радостію великою къ граду Иерусалиму» [Золоте слово, т. 2 : 121] (*курсив мій*. – П.Б.). Стан зворушливості від побаченої картини передається тут за допомогою змалювання зовнішніх проявів і поведінки паломників: вони плачуть від радості, яка викликана і побаченим, і усвідомленням, що тут, у Єрусалимі, Ісус Христос зазнав страстей і воскрес.

Страх (Божий). Почуття страху (Божого) походить від розуміння гріха та кари за його порушення. В основі гріха лежить порушення Закону Божого, як його трактує Біблія: внутрішній закон пов'язується із совістю, а зовнішній означає заповіді Божі. За задумом Творця, унеможливити гріх мав би «страх Божий», тобто боязнь порушити його заборону. Християнська традиція перетворила неприємний психологічний феномен на добродієність – благоговійну осторогу образити Господа порушенням його волі. Не прогнівити Бога – основне застереження для християнина, котрий повинен мати у душі смирення й особливу пильність. Давні українські письменники закладали у свої твори біблійне розуміння і тлумачення страху Божого, зневажання якого веде до гріха.

У повчанні «Про кари Божії» ігумена Києво-Печерського монастиря Феодосія людина представлена як істота, що перебуває між Господнім добром та диявольським злом: «Бог-бо не хоче зла в людях, а добра, диявол же радується злomu, убивству, кровопролиттю, підіймаючи зваби, заздрощі, богоненависництво, брехню. Коли котрий-небудь народ впаде в гріх, то карає його Бог смертю, або голодом, або наводячи поганих, або посухою, або гусінню, або іншими карами. А якщо ми вчинимо покаєння, то в ньому Бог нам велить пробувати» [Золоте слово, т. 1 : 321–322]. Свої міркування автор оснащує численними посиланнями на Святе Письмо (цитати з пророків Іоїля, Ісайї, із книги

«Повторення Закону» тощо). У своєму повчанні Феодосій, очевидно, полемізує із противниками християнської віри (власне, з язичниками), представляє «поганські» звичаї як щось гріховне, позбавлене страху Божого: «Бо хіба се не поганськи ми живемо, яко в стрічу віримо? Адже якщо хто зустріне чорноризця, або вепра-одинця, або свиню – то вертається, а чи не по-поганському є се? Се ж по диявольському наущенню одні сеї приміти держаться, а другі і в чхання вірять, яке буває на здоров'я голові. Але цими і другими способами всякими диявол обманує, хитрощами переваблюючи нас од Бога: трубами, скоморохами, і гусями, і русаліями. Ми ж бачимо ігрища витолочені і людей безліч на них, як вони пхати стануть один одного, видовища діючи, – це бісом задумане діло, – а церкви стоять, і коли буває час молитви, то мало їх перебуває в церкві. Тож через це кари усякі ми дістаємо од Бога і нашествия ворогів» [Золоте слово, т. 1 : 323]. Повчання, як бачимо, тлумачить, що таке гріховність, екстраполюючи це поняття на «поганські» вірування, звичаї та побут простого населення.

Як християнин і релігійний наставник Серапіон (помер 1275 р.) у своїх проповідях переймається передусім «гріхами» своїх сучасників, котрі, як і раніше, дотримуються старих звичаїв та обрядів, не маючи у душі страху Божого: «Велику печаль у серці своєму ношу через вас, діти мої, тому що зовсім, як бачу, не відвернулися ви від справ непотрібних. Не так сумує мати, бачачи дітей своїх, що страждають, як я, грішний отець ваш, бачачи вас, що страждають від справ беззаконних» [Золоте слово, т. 2 : 180; *адаптація О. Сліпушко*]. У декількох повчаннях Серапіон повторює приклади зі Святого Письма про те, якою буває «кара божа» через відсутність страху Божого: до потопу – вогнем, при потопі – водою, в Содомі – сіркою, у часи фараона – десятьма карами, в Ханаані – шершнями і вогняним камінням із неба, при суддях – війною, при Давидові – мором, при Титі – полоном, потім землетрусом і руйнуванням Єрусалима. Проповідник бачить такий вихід, аби відвернутися від «гріхів» і стати на праведну путь. Він благає людей покаятися, застерігає від Божої кари: «Якщо не припините, то пізніше гірші біди вас чекають! Тому вам з мольбою кажу: покаємося всі ми сердечно –

і Бог облишить свій гнів (...) Адже знаю я і вам кажу, що за гріхи всі нещастя чиняться. Прийдіть же зі мною і покайтеся: якщо покаємося, то будемо помилувані; якщо ж не залишите ви безумства і неправди, то побачите гірше опісля» [Золоте слово, т. 2 : 186].

Любов. Як релігійне почуття любов тлумачиться передусім у Євангелії, зокрема означається фразою, яку промовив Ісус Христос: «Люби Господа Бога свого всім серцем своїм і всією душею своєю, і всією своєю думкою» (Мт., 22:37). Тут мається на увазі Бог-Отець, однак ця фраза у численних проповідях та молитвах екстрапольована була на Ісуса Христа, тож коли проголошують, що «Бог є любов», то мовлять про Спасителя.

У похвалі князю Володимирі («Слово по Закон та Благодать») митрополит Іларіон уявно запитує у князя: «Како прилїпися любові Єго?» («Як прилучився ти до любові Його?»). Подальше розгортання похвали дає відповідь на це питання: «Токмо от благого съмысла и остроуміа разумѣвъ яко есть Богъ единъ творецъ невидимымъ и видимымъ, небеснымъ и земленнымъ, и яко посла въ миръ спасеніа ради възлюбленаго Сына своего»; «Кто исповѣсть многыа твоя милостыня и щедроты, яже къ убогимъ творящее, къ сирымъ, къ болящимъ, к дѣлжнымъ, къ вдовамъ и къ всѣмъ требующымъ милости» [Золоте слово, т. 1 : 300 – 301]. У другій цитаті любов до Бога (Ісуса Христа) тлумачиться як численні милостині і щедроти, які князь Володимир, перейнявшись християнською вірою, дарував убогим, нещасним, болячим, боржникам, вдовам і всім, хто потребував милостині. На думку Іларіона, так проявилася любов Володимира саме до Господа, про що говорить образно та піднесено. Далі маємо у тексті, який відображає звертання автора до князя, кілька варіацій на цю тему. Свідомий повтор сказаного раніше – це стилістичний прийом, який сприяє концентрації релігійного почуття, його увиразненню як емоційної реакції на діяння князя Володимира.

Феодосій Печерський у заголовок своїх повчань ставив слово любов: «В середу третього тижня посту слово святого Феодосія на часах про терпіння і любов», «В четвер третього тижня посту святого Феодосія слово про терпіння і про любов, і про піст». У кожному

з них чернець зміщує акцент із любові до Бога на любов Ісуса Христа до віруючих у нього. Наводяться слова Спасителя, у яких він заповідає любов до себе («Якщо Мене любить – слово Моє збереже») і один до одного: По тому знатимуть усі, що Моїми учнями є, якщо любов матимемо між собою». Сам автор від себе додає: Якщо збережемо заповіді Його, Він полюбить нас» [Золоте слово, т. 1 : 325]. Слова Феодосія пронизані любов'ю до Господа, який і дарував свою любов до людей. «Ми, вбогі, – вигукує він, – якими маємо вдячними бути!». Феодосій екстатично висловлює своє особисте почуття любові, звертаючись до братії: «І як можу я, грішний та недостойний раб ваш, супротивником бути Богу, котрий стільки для мене робить!» [Золоте слово, т. 1 : 326].

Повчання архієпископа Луки розвиває тему Божих заповідей, зокрема одну з них – любов до ближнього: «Любов майте до будь-якої людини, а найбільше до братії, і не має бути так, щоб одне на серці, а інше на устах. Братовіями не копай, тоді й тебе Бог не повергне у ще більшу» [Золоте слово, т. 1 : 312]. Очевидно, що у цю думку, висловлену з повчальною метою, закладено глибоку внутрішню емоцію, за якою стоїть тверде переконання Луки у величезній цінності любові до ближнього. І хоч ідеться про чернецьку братію, однак повчання поширюється на всіх, хто любить Ісуса Христа.

Віра. Це одна із основних християнських чеснот, яку апостол Павло пояснює так: «Віра – то підстава сподіваного, доказ небаченого. Догодити без віри не можна. І той, хто до Бога приходить, хто шукає Його, Він дає нагороду» (Послання Павла до євреїв, 11:1, 6). Павло наводить у цій главі численні приклади про те, як досягали біблійні персонажі (Ной, Авраам, Мойсей, Давид) бажаного у серці із вірою. Розуміючи, що віра є невидимою субстанцією, психологічним явищем, апостол Яків проголошує, що «віра без справ мертва» (Послання Якова, 2:20).

Щодо тлумачення віри у середньовічних писемних пам'ятках, то тут маємо лише релігійний дискурс, в них ідеться про віру християнську. Емоційно передано у «Слові про закон і Благодать» Іларіона набуття християнської віри князем Володимиром, який до того перебував у «невір'ї»: «Богъ тако изволившу чело-

веческое естество, съвлѣче же ся убо кагань нашъ и съ ризами ветъхааго человека, сложи тлѣннаа, отрясе прахъ невѣрія и влѣзе въ святую купѣль, и породися от Духа и воды, в Христа крестився, в Христа облачѣся...» [Золоте слово, т. 1 : 297]. Славлячи Володимира, Іларіон емоційно та образно звертається до Володимира: «По всеи земли сеи [віру] и церкви Христови поставиль» [Золоте слово, т. 1 : 302]. У заслугу Володиміру ставиться передусім поширення віри християнської, яке розпочалося із дітей князя, його внуків і правнуків, котрі «благоверіє держать, по прѣданію твоєму, славят Христа, поклоняются имени Его».

Віра у цих словах та прославляннях Іларіона постає як глибоке емоційне переконання, а сам автор, промовляючи, перебуває у зворушеному емоційному стані, бо й сам вірить у те, що було прийняте й утвержене на Русі князем Володимиром.

У житті Бориса і Гліба викладено монологи княжичів, у яких вони постають людьми, сповненими віри Христової. Передаючи, наприклад, емоційний стан Бориса, невідомий автор вкладає у його слова світлу енергію, і хоч слово «віра» тут не звучить, однак ідеться саме про неї: «Забувши смертну тугу, тішуся словами блаженними, що хто погубить, Господь каже, душу свою задля мене і моїх слів, віднайде її в житті вічним, збереже її, і піде вона, радісним серцем кажучи: «Не зважай на мене, милостивий Господи, що покладаюся на тебе, але спаси мою душу задля Твого милосердя»» [Золоте слово,

т. 1 : 233]. Борис, знаючи, що його хочуть убити, покладається на Бога, він палко вірує у Нього своєю душею, яка, на його думку, буде вічною, бо її Господь спасе, адже вона *вірує* у Господа.

Віра у повчаннях Феодосія Печерського тлумачиться як велика сила. Говорячи про подвиги святих, котрі для вірян мають бути прикладом у духовному житті, автор акцентує на тому, що вони перемогли своїх ворогів та самих себе завдяки міцній вірі. Про це він говорить емоційно і переконливо: «Чи перед тим не піддали пророків бідам і напастям?! Одні-бо камінням побивались, других же катували, інших же – до печі кидали, декотрих – до левів. Святі ж у такій біді і печалі не занепали духом, але, на допомогу Його звучи, говорили: «Поспіши на допомогу нашу, бо вся сила від Тебе»» [Золоте слово, т. 1 : 329]. Слово «сила» тут логічно можна замінити на слово «віра». І ще один важливий момент: поняття віри Феодосій пов'язує із духовністю, що підтверджує припущення про психологічну, метафізичну природу віри.

Висновки. В українській середньовічній літературі відображено найголовніші емоційні стани людини, які передають релігійні почуття і прагнення. Це спростовує традиційну думку про те, що Середньовіччя було похмурим, темним, відірваним від життя і від емоційної сфери людини. Середньовічні письменники зображували людину у її життєвих ситуаціях, здатних викликати певні емоції, які, однак, мали специфічне забарвлення, відповідали панівним на ту пору ідеологічним орієнтирам.

ЛІТЕРАТУРА

1. Золоте слово. Хрестоматія літератури України-Русі епохи Середньовіччя IX–XV століть: у 2 кн. / За ред. В. Яременка. Кн. 1. Київ : Аконт, 2002.
2. Золоте слово. Хрестоматія літератури України-Русі епохи Середньовіччя IX–XV століть: у 2 кн. / За ред. В. Яременка. Кн. 2. Київ : Аконт, 2002.
3. Прокопович Ф. Філософські твори: в 3-х томах. Т. 1: Про риторичне мистецтво. Київ: Наукова думка, 1979.

REFERENCES

1. Zolote slovo. Hrestomatia literatury Ukrainu-Rusi epohu Serednyovichya IX-XV stolit: u 2 kn./ Za red. V. Yaremenka. Kn. 1. Kyiv: Anokit, 2002.
2. Zolote slovo. Hrestomatia literatury Ukrainu-Rusi epohu Serednyovichya IX-XV stolit: u 2 kn./ Za red. V. Yaremenka. Kn. 2. Kyiv: Anokit, 2002.
3. Prokopovich F. Filosofski tvor: v 3-h tomah. T. 1: Pro rutoruchne mustetstvo. Kyiv: Naykova dymka, 1979.

P. V. BILOUS

*Doctor of Philology, Professor,
Professor of the Department of Philology,
Municipal institution of higher education “Lutsk Pedagogical College”
of the Volyn Regional Council, Lutsk, Ukraine
Email: bpv1953@ukr.net
<http://orcid.org/0000-0001-7487-6230>*

**ARTISTIC FORMS OF EXPRESSION OF EMOTIONAL STATE
IN UKRAINIAN MEDIEVAL LITERATURE**

The article defines and qualifies artistic forms of expression of emotional state in the Ukrainian medieval literature (XI–XV centuries). The specificity of the expression and expression of emotion or emotional state in the works of Ukrainian literature of the medieval age is that the authors of the scumbag for emotions, rarely resort to the image of emotional states, which can be explained by the Christian restraint and peculiarity of the ruling at that time styles and genres. The analysis of literary monuments gives grounds and arguments in order to highlight several forms of emotional state. Meditation as a form of internal broadcasting is presented in chronicles (prayers of Prince Vladimir, his sons Boris and Gleb), in the teachings and sermons of Feodosiya Pechersk, Serapion, Cyril Turovsky. Pathetic style is full of literary monument “Memory and Praise” Mona Jacob (XI centuries), which became famous for Prince Volodymyr, who crist Rus. Metropolitan Ilarion in the “Word of Law and Grace” will be similar to such praise. Pathetic style is achieved through rhetorical techniques. In general, Patetic appeared “The Word of Igor Hiking” of an unknown author. Exaltation in the works of the Ukrainian Middle Ages is achieved in prayers, when even traditional phrases acquire emotional expression, and stylistically designed broadcasting creates a powerful manifestation effect. One of the religious feelings – movement – was transmitted in fats, sermons, teachings and chozhye. In ancient Ukrainian monuments, such forms of emotional state are monitored as fear of God, love (to the Lord and Middle), Faith (Christian). The Ukrainian medieval literature shows the most important emotional states of the person who transmit religious feelings and aspirations are reflected. This refutes the traditional opinion that the Middle Ages were gloomy, detached from life and from the emotional sphere of man. Medieval writers depicted a person in her life situations capable of causing certain emotions that had a specific color, corresponded to the ideological benchmarks.

Key words: emotion, meditation, pathos, patics, exaltation, movement, faith, love.

Стаття надійшла до редакції 08.04.2021

The article was received 08.04.2021